

ДА АКРЭСЛЕННЯ ПАНЯЦЦЯ «ФАКТАР» У ЛІНГВІСТЫЦЫ

К.П. Любецкая

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,
вул. Акадэмічная, 25, 220072, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь,
katerina_lingvo@mail.ru*

У працах лінгвістычнай тэматыкі даволі часта пры характарыстыцы ўплываў на развіццё і станаўленне нацыянальнай мовы выкарыстоўваецца паняцце “фактар”. Разам з тым вызначэнне гэтага паняцця і акрэсленне яго дыферэнцыяльных прымет застаецца як бы па-за межамі навуковага асэнсавання, што можа ўскладняць усведамленне ролі тых або іншых акалічнасцей існуючых моўных працэсаў. У артыкуле ставіцца за мэту сістэматызацыя наяўных разнавіднасцей паняцця “фактараў”. На падставе аналізу асобных навуковых крыніц праводзіцца аналіз зместавага напаўнення такіх тэрміналагічных спалучэнняў, як: знешні – унутраны, экстра-унутрымоўны, іншамоўны, пераважаючы – менш значны, традыцыйны – выпадковы, іншамоўны – нацыянальны і інш. фактар.

Ключавыя словы: сацыяльны фактар; знешні фактар; храналагічны фактар; геаграфічны фактар; навуковы фактар; іншамоўны фактар; нацыянальны фактар.

На падставе вывучэння пытанняў развіцця нацыянальных моў, удалося заўважыць, што навукоўцы даволі часта ў сваіх назіраннях звяртаюцца да выкарыстання паняцця “фактар”, якое ўзыходзіць да ідэй В. фон Гумбальта. Апелюючы даволі актыўна гэтым тэрмінам у якасці рабочага паняцця, аўтары навуковых прац, як правіла, не спыняюцца на яго характарыстыцы. Можна нават сцвярджаць, што вызначэнне гэтага паняцця ў мовазнаўчых працах не атрымала дэталёвага і ўважлівага апісання. Пры гэтым праз яго прызму разглядаюцца істотныя працэсы станаўлення нацыянальных моў, а само паняцце “фактар” выкарыстоўваецца як штосьці само сабой зразумелае. У сувязі з гэтым уяўляецца пажаданым больш уважліва паставіцца да гэтага паняцця і сістэматызаваць яго азначэнні і ўжыванні.

Пад паняццем “фактар” разумеюць звычайна “непасрэднае ці ўскоснае ўздзеянне на развіццё таго або іншага ідыёма вонкавых у адносінах да яго з’яў, асоб, працэсаў ці тэндэнцый. Пры гэтым такое ўздзеянне можа праяўляцца як у мэтанакіраваных дзеяннях пабочных феноменаў (актыўны ўплыў), так ў свядомым ці неўсвядомленым засваенні ці ўспрыняцці пэўных ідэй і тэндэнцый (пасіўны ўплыў). Не цяжка зразумець, што ўздзеянне ідыёмаў можа быць узаемным, хаця і не раўназначным” [14, с. 132].

Перадусім падзел можна правесці з улікам характару ўплыву: унутраныя і знешнія фактары. У асноўным шырокі спектр т.зв. знешніх фактараў зводзіцца да таго, што камунікатыўная функцыя мовы вызначае залежнасць мовы ад таго грамадства, у якім яна функцыянуе, пры гэтым даследчыкамі канстатуецца сацыяльная абумоўленасць мовы. Для таго каб пазбегнуць перабольшання ролі сацыяльных фактараў, навукоўцы раяць

скіроўваць увагу на вывучэнне ўздзеяння ўнутраных законаў мовы. Частка з вучоных адзначае, што складанасць пытання палягае ў неабходнасці вырашэння праблемы не ў агульным плане, але ў адносінах да пэўнага ўзроўню мовы і пэўнай падсістэмы. Цікава адзначыць, напрыклад, што тэрміналогія пры гэтым, з'яўляючыся складовай часткай лексікі, дазваляе разгледзець пытанні суадносін моўных і нямоўных фактараў больш выразна на працягу значнага перыяду той або іншай тэрмінасістэмы.

Знешнія фактары – гэта фактары гістарычнага развіцця навукі, тэхнікі, што абумовілі развіццё тэрмінасістэм. “Знешні фактар – гэта тыя гістарычныя і сацыяльныя ўмовы, у якіх адбываецца ўзаемадзеянне разглядаемых моў. Унутраны фактар – гэта тыя тыпы ўзаемадзеяння, якія абумоўліваюцца законамі гэтых моў, іх структурнымі сістэмамі” [8, с. 6]. “У аснове супрацьпастаўлення знешніх і ўнутраных фактараў ляжыць прынцып вызначэння прычыннасці з’яўлення моўных фактаў” [9, с. 4]. Аднак даследчыкамі адзначаецца таксама, што “не варта думаць, што законы развіцця мовы, што выцякаюць з яго грамадскай сутнасці, і законы, што выцякаюць са структуры мовы, - гэта розныя, узаемна не звязаныя заканамернасці як бы розных планаў функцыянавання мовы. На самой справе яны абумоўлены і непадзельны” [3, с. 33]. Пад знешнім моўным фактарам можна разумець уплыў сфарміраваных іншамоўных тэрмінасістэм на беларускую тэрміналогію.

Фармаванне і развіццё пэўнай мовы абумоўлены ўзаемадзеяннем экстра- (сувязь з сістэмай паняццяў) і інтралінгвістычных фактараў. Многія навукоўцы пры вывучэнні праблемы засваення іншамоўных слоў закранаюць пазамоўныя і ўласна моўныя прычыны запазычвання.

Пры вызначэнні адметнага ў экстралінгвістычным і ўнутрылінгвістычным у лінгвістыцы прынята прытрымлівацца некалькіх меркаванняў: а) супрацьпастаўляць экстралінгвістычнае ўнутрылінгвістычнаму; б) апісваць вынікі іх узаемадзеяння; в) акрэсліваць залежнасць іх сувязі і ўзаемаабумоўленасці ад іншых фактараў.

Даследчыкамі адзначаецца, што знешні ўплыў на мову ніколі не пакідае грамадства аб'якавым. На думку беларускіх даследчыкаў, улік сацыяльна-гістарычных фактараў істотны для асэнсавання адметнасцей развіцця беларускай тэрміналогіі.

“Пераважнае выкарыстанне рускай тэрміналагічнай сістэмы ў сферы навукова-тэхнічных даследаванняў склалася ў Савецкай Беларусі пад уплывам некалькіх фактараў: 1) узростаючай ролі рускай мовы як мовы міжнацыянальных зносін; 2) сацыяльнага і эканамічнага адзінства нашай краіны; 3) рашаючай ролі Савецкай Расіі ў падрыхтоўцы навуковых кадраў у Беларусі і ў станаўленні беларускай савецкай навукі ў першыя дзесяцігоддзі пасля Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі і стварэння Беларускай ССР; 4) значна большай ступені развітасці навукова-тэхнічнай тэрміналогіі рускай мовы ў параўнанні з беларускай у перыяд

дзесяцігоддзі развіцця беларускай савецкай навукі; 5) задач абмену навуковай інфармацыяй і навуковага супрацоўніцтва беларускіх вучоных; 6) блізкасці беларускай і рускай моў” [11, с. 6].

Сярод т.зв. сацыяльных фактараў вылучаюцца, напрыклад, ідэалагічны і палітычны [15, с. 132]. Вывучэнне ўплыву палітычнага і ідэалагічнага фактараў на развіццё мовы дазваляе мовазнаўцам весці гаворку пра т.зв. палітычна-ідэалагічную лінгвістыку [4, с. 104]. “Тры вядомыя традыцыі, у рамках якіх адбывалася фарміраванне і развіццё славянскіх літаратурных моў – генетычная (паводле М. Трубяцкога – царкоўнаславянская, для якой у першую чаргу была характэрна “пераемнасць”), арэальная (паводле М.Трубяцкога – чэшска-польская, якая вызначаецца “ўплывамі”) і тыпалагічная (т.зв. Вукава, характэрнае паняцце – “узор”) – утвараюць храналагічную шкалу, дзе т.зв. Вукава (а дакладней Копітарава) традыцыя з’яўляецца адносна найбольш позняй. Уключэнне ў гэтую традыцыю найбольш маладых па часе фарміравання, але геаграфічна аддаленых славянскіх літаратурных моў – беларускай і македонскай – сведчыць, што часавы фактар шмат у чым прадвызначаў іх характар” [14, с. 34].

Падчас вывучэння моўнага будаўніцтва могуць разглядацца абставіны падрыхтоўкі і правядзення рэформаў. Пры гэтым гаворка вядзецца пра т.зв. сітуацыйныя і асяроддзевыя фактары або чыннікі [6, с. 24].

У некаторых працах ахарактарызаваны навуковы кантэкст моўнага рэфармавання - навуковы фактар.

Найбольшую ролю, на думку Г.Цыхуна, пры ўтварэнні і развіцці літаратурных моў адыгрываюць т.зв. “геаграфічны (прасторавы) і храналагічны (часавы) моманты, канкрэтная камбінацыя якіх і прадвызначае тып і характар літаратурнай мовы” [13].

У некаторых даследаваннях прасочваюцца змены ў мове ў залежнасці ад індывідуальнай псіхалогіі чалавека, выпадковымі рухамі ў яго маўленні. Увогуле ў шэрагу даследаванняў акрэсліваецца роля чалавечага фактара ў развіцці мовы [1, 10, 11]. Прынята весці гаворку пра гендэрны фактар [49], лінгвакультурны і крэатыўны [7] фактар. У комплекс сацыякультурных фактараў далучаюць як даўнейшыя рода-племянныя сувязі, так і канфесійныя, палітычныя, ідэалагічныя, суперэтнічныя і інш. [13].

Па ступені ўздзеяння праводзіцца размежаванне фактараў на тыя, што можна аднесці да т.зв. “пераважаючых” і “менш значных”. Сутнасць т.зв. “пераважаючых” крыецца ў тым, што яны аказалі непасрэдна ўплыў на фарміраванне літаратурнай мовы. “Менш значныя” фактары ў гэтым дачыненні мелі апасродкаванае ўздзеянне.

Па інтэнсіўнасці ўздзеяння сярод фактараў вылучаюцца тыя, што аказалі актыўны ўплыў на фармаванне і тыя, што маюць пасіўны ўплыў. Па працягласці ўздзеяння вылучаюцца т.зв. традыцыйныя або пастаянныя фактары ўплыву і выпадковыя. Варта памятаць пры гэтым, што т.зв.

фактары могуць узаемадзейнічаць, могуць змяняцца некалькі разоў, фактары могуць і пярэчыць.

Патрабуе ўдакладнення паняцце “іншамоўны фактар”. Па сваёй сутнасці яго ўплыў на развіццё мовы прадугледжваецца экстралінгвістычнымі прычынамі і выкліканы знешнім уздзеяннем адной мовы на іншую, аднак вынікі такога ўнікнення адбываюцца перадусім на сістэме мовы. Адзначанае вышэй абумоўлівае характарыстыку іншамоўнага фактара як знешняга (пазамоўнага) і лінгвістычнага адначасова, што стымулюе вырашэнне такіх пытанняў, як: характар уплыву, характар запазычвання, прычыны, мэты і ўмовы гэтага працэсу, тыпы запазычванняў, характар і ступень іх змен.

Уплыў т.зв. іншамоўных фактараў можа праяўляцца таксама ў перайманні спосабаў будавання мовы. Найбольш істотнымі знешнімі фактарамі лічацца заходні і ўсходні, якія “уплывалі на вынікі міжславянскага моўнага ўзаемадзеяння. Што да паўднёвага фактара, то яму належала другарадная роля, якая ў сучасны перыяд развіцця славянскіх моў мінімізавалася” [12, с. 9]. Як адзначаецца лінгвістамі, для беларускай мовы “пераважаючы ўплыў на розных этапах яе развіцця мелі “расейскі”, “польскі”, “украінскі”, “нямецкі”, “славенскі” фактары. Але нельга недаацэньваць і ролю іншых фактараў, такіх, напрыклад, як “чэшскі” (успомнім хаця б яго ўплыў на мову перакладаў Францішка Скарыны ці лінгвістычныя погляды Янкі Станкевіча, якія істотным чынам паўплывалі на сучаснае разуменне паходжання беларускай мовы і на фарміраванне яе сучасных “літаратурных” варыянтаў)” [14, с. 132]. Несумненную цікавасць уяўляе вывучэнне ўздзеяння і менш знаных фактараў, якія сведчаць пра шматвектарны характар узаемадзеяння славянскіх моваў, культур і народаў. Не заўсёды ўзаемадзеянне магло мець непасрэдны характар, але ад гэтага яго роля не змяншаецца.

Уздзеянне “нацыянальнага” фактара застаецца вельмі моцным. “Кожная славянская літаратурная мова, асабліва т.зв. малых народаў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, аказваецца апутанай густой сеткай уплываў суседніх і больш далёкіх народаў, іх палітыкі, ідэалогіі, культуры, навукі і г.д. Пры гэтым па тых ці іншых суб’ектыўных прычынах “нацыянальны” кампанент такіх уплываў можа быць зусім непрапарцыянальным да ступені тэрытарыяльнай блізкасці і месца ў эканамічным, палітычным і іншым жыцці Еўропы і свету” [16, с. 32].

Падагульняючы адзначанае вышэй, можна пагадзіцца з меркаваннем навукоўцаў, што “ўзаемадзеянне знешніх і ўнутраных фактараў – галоўны закон у развіцці мовы... У працэсе станаўлення новай якасці знешнія і ўнутраныя фактары могуць праявіцца з рознавялікай сілай, прычым нераўнамернасць іх узаемадзеяння вынікае звычайна ў тым, што стымулюючая сіла ўздзеяння знешняга, сацыяльнага фактара або актывізуе ўнутраныя працэсы ў мове, або, наадварот, замаруджвае іх. Прычыны таго і

іншага караняцца ў тых зменах, якія зазнае само грамадства, носьбіт мовы” [2, с. 8].

Такім чынам, можна меркаваць, што ўсведамленне напрацаванага ў лінгвістыцы значнага вопыту у характарыстыцы паняцця “фактар” (знешні – унутраны, экстра-унутрымоўны, іншамоўны, пераважаючы – менш значны, традыцыйны – выпадковы, іншамоўны – нацыянальны і інш.), паспрыяе дакладнасці правядзення навуковых даследаванняў у далейшым.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Будагов Р.А.* Человек и его язык. 2-е изд., расшир. М. : Изд-во МГУ, 1976.
2. *Валгина Н.С.* Активные процессы в современном русском языке : Учебное пособие для студентов вузов. М. : Логос, 2001. 304 с.
3. *Виноградов В.В.* Лексикология и лексикография : Избранные труды. М. : Наука, 1977. 312 с.
4. Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941) : хрэст. для студэнтаў філал. фак. У 2 ч. Ч. 2 / аўт.-уклад. С.М. Запрудскі, Г.І. Кулеш. Мінск : БДУ, 2008. 259 с.
5. *Заболотнова М.В.* Специфика реализации гендерного фактора при переводе с японского языка : морфосинтаксический уровень : диссертация... кандидата филологических наук: 10.02.20. Челябинск, 2007. 164 с.
6. *Запрудскі С.* Правапісныя рэформы ў славянскіх літаратурных мовах у ХХ стагоддзі. Мінск БДУ, 1998. 24 с.
7. *Коптева Н.В.* Функционирование колоризмов в художественном тексте как результата взаимодействия лингвокультурного и креативного факторов : На материале творчества русских писателей XIX–XX вв. : диссертация ... кандидата филологических наук: 10.02.01. Ростов-на-Дону, 2005. 247 с.
8. *Крукоўскі Н.І.* Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову. Мінск : Выдавецтва Акадэміі навук Беларускай ССР, 1958. 173 с.
9. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова и др. М. : Наука, 1988. 216 с.
10. *Серебренников Б.А.* О материалистическом подходе к явлениям языка. М. : Наука, 1983. 319 с.
11. *Серебренников Б.А.* Об относительной самостоятельности развития системы языка. М. : Наука, 1968. 124 с.
12. *Цыхун Г.* Міжславянскае моўнае ўзаемадзеянне (сацыякультурны аспект) / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі. Бел. камітэт славістаў. Мінск : 2003. 24 с.
13. *Цыхун Г.* Сацыякультурны аспект у гісторыі беларускай літаратурнай мовы (т. зв. нямецкі фактар) // Normen, Namen und Tendenzen in der Slavia. Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag. München : Verlag Otto Sagner, 2004. S. 153–159.
14. *Цыхун Г.* Да беларуска-славянскіх дачыненняў (гістарычна-моўная праблематыка // Беларуская мова : шляхі развіцця, кантакты, перспектывы : матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снеж. 2000 г.) / рэдкал.: Г. Цыхун (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. С. 132–136.
15. *Litwiņojskaja A., Cychun H.* Паланізмы ў лексічнай норме беларускай літаратурнай мовы. // Białostocki Przegląd Kresowy. T. 3. Kontakty językowe pogranicza kultur narodowych / pod redakcją Jana Franciszka Nosowicza. Białystok, 1995. S. 133–141.
16. *Wexler P.* Belorussifikation, Russifikation and Polonization trends in the Belorussian language 1890–1982 // Sociolinguistic perspectives on Soviet national languages: their past, present and future. Berlin; New York; Amsterdam. P. 38–56.